

Modern İktisadî Büyüme Karşısında Osmanlı Sistemi ve Ekonomisi

I

Modern iktisadî büyüme, tarih sahnesine ilk defa 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, inorganik/fosil enerji kaynakları ile harekete geçirilen makineleri artan ölçüde kullanmaya başlayan sanayide, sonra giderek bütün sektörlerde verimliliğin ve dolayısı ile pc. üretimin süreklilik içinde artırılmasını içeren çok boyutlu, karmaşık, devâsâ bir dönüşümü ifade eder.

Bu dönüşüm önce Avrupa'da, Manş Denizi'nin öte yakasında başladı ve oradan Kuzeybatı Avrupa'ya sıçrayarak 100 yıldan daha kısa bir sürede Avrupa kıt'asının müsait sosyo-politik bünyelere sahip ekonomilerine kolayca nüfuz ettiği gibi, benzer bünye özelliklerini taşıyan Avrupa dışı uzak ve deniz aşırı alanlara yayılmakta da fazla zorlanmadı.

İktisadî büyüme yeni değildi; M.Ö. 8-9. bin yıllarında gerçekleşen ziraat devriminden başlayarak 18. yüzyıla kadar geçen 10.000 yıllık süre boyunca Eski Dünya'nın çeşitli bölgelerinde, farklı medeniyetlerin değişik dönemlerinde sayısız denecek kadar büyüme örnekleri hep mevcut olmuştur. Maamâfih bu örneklerin hemen hepsinin ortak özelliği devamlı olarak kesintilerle tenâvüb etmesi idi. Şüphesiz bu kesintilere rağmen Dünya adasındaki insanlığın bütünü bakımından trend olarak uzun vâdede bir birikim de oluşabilmiştir. Bu birikimin çeşitli faktörlerle zenginleşmeye başladığı Avrupa kıt'asında 13. yüzyıldan başlayarak ticaret devrimi, millî devletlerin doğuşu, Rönesans, matbaa – iletişim devrimi, coğrafi keşifler, reform, fiyat devrimi, askerî devrim, yeni bir ziraî devrim, demografik devrim ve nihayet belki de en mühimi, 16-17. yüzyıllarda modern mânâda tecrübî tabiat ilimlerinin doğuşunu gerçekleştiren bilimsel devrim gibi bir seri değişmelerin sonucunda sanayi devrimi ile büyüme fenomeni yeni bir safhaya girmiş oldu. Bu yeni safhanın, geçmiştekiler gibi geçici değil de süreklilik vasfından ötürü **modern** diye

Mehmet Genç

nitelenmeyi hak etmesinde, muhtemelen, kesintisiz teknolojik yeniliklerin kaynağını oluşturan bilim devrimi ile, 19. yüzyılın ortalarından itibaren kenetlenmesi sayesinde kesintiye uğrama riskinden, en azından günümüze kadarki macerasına bakarak kurtulmasının âmil olduğunu söyleyebileceğimizi düşünüyorum.

Osmanlı sisteminin bu macerada yeri, konumu nedir? Osmanlı ekonomisinde, modern vasfını henüz kazanmamış olan büyüme örneklerine sahne olan dönemlerin, sektörlerin bulunduğunu, henüz ayrıntılı iktisadî analizlerine başlanamamış olmasına rağmen, bazı göstergelere bakarak müşahade ettiğimizi söyleyebiliriz. Ancak modern iktisadi büyüme Osmanlı iktisadi sistemine, bütün değerleri ve tercihlerine karşı bir meydan okumayı temsil ediyordu. Kendilerini “devlet-i aliye-i ebed-müddet” diye adlandıran Osmanlı eliti ya bu meydan okumaya boyun eğerek değer ve tercihlerini terk edecek ve bu dönüşüme katılacak yahut da tümü ile yok olacaktı. Osmanlı sistemi bu ikisinin arasında, âdeta bıçak sırtında 100 yıl direndi ve sonunda bu dönüşümü gerçekleştirmeye elverişli bir yapının hazırlayıcısı olarak Türkiye Cumhuriyeti’ne yerini bırakarak sahneden çekildi, diyebilirim.

Ben size Osmanlı ekonomisindeki performansın niteliği ve devletin oynamış olduğu rolle ilgili bazı tesbitlerimi sunmaya çalışacağım.

II

Osmanlı tarihini çeşitli alanlardaki değişmelere göre birçok döneme ayırmak mümkündür. Ancak iktisadî bakımdan değişimler, çok daha yavaş ve uzun vadeli olduğu için, Osmanlı tarihini kronolojik bakımdan başlıca iki ana döneme ayırarak incelemek gerçeğe daha uygundur. Temel kurumları, değerleri ve dayandığı ilkeleri ile önemli sayılabilecek bir değişmeye sahne olmadığı için, Osmanlı iktisadi sisteminin “klasik” diye nitelendire-

bileceğimiz birinci dönemi, başlangıçtan 18. yüzyılın sonlarına kadar çok uzun bir süreyi kapsar. 19. yüzyılın başlarından itibaren yavaş yavaş temelleri atılan ama yüzyılın ortalarından sonra netlik kazanan değişmelerin çerçevelediği ve modernleşmeye yöneldiği açıkça belli olan ikinci dönem ise, yüzyıldan daha kısa bir süreye inhisar eder. Klasik Osmanlı İktisadî Sistemi, kapsadığı bu çok uzun süre boyunca üretilen malların türü, hacmi, kullanılan teknoloji, ticarî rejim, tüketim alışkanlıkları, devletin ekonomideki rolü ve dış ticaretin şartları bakımından büyük çeşitlilikler göstermekten hiç şüphesiz geri kalmamıştır. Ancak bütün bu çeşitliliklere rağmen iktisadî sistemin temel kurumları, değerleri ve dayandığı ilkelerde herhangi bir ciddi değişimin olmadığı, hatta ünlü deyiimiyle “Plus ça change, plus c’est la même chose” yani “değiştikçe aynı kaldığı” görülür.

III

Klasik dönemde Osmanlı yönetim elitinin iktisat anlayışı, ihtiyaç kavramında temelleniyordu. Onların zihin dünyasında iktisadî faaliyetin özü, bütün katmanlarıyla toplumun ve devletin ihtiyaçlarını gidermekten ibaretti. Bu anlayışla iktisadî hayatı düzenlerken birkaç ana ilkeye göre hareket ettiler. Dikkate aldıkları “birinci ilke” provizyonizm (iaşe) idi. Buna göre iktisadî faaliyetin gayesi, ülke içinde mal ve hizmet arzının mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olmasını sağlamaktı. Mal ve hizmet üretenler, önce kendi ihtiyaçlarını karşılamalı, ondan sonra da kademe kademe bütün toplumun ihtiyaçlarına cevap vermeliydiler.

Verimliliğin düşük ve artırılmasının son derece zor olduğu, ulaştırma maliyetinin çok yüksek bulunduğu bir iktisadî muhitte, provizyonizmin icaplarına cevap verebilmek için, üretim ve mübadele üzerinde ziraattan başlayarak sanayi ve ticareti de içine alan kapsamlı bir düzenlemeler dünyası inşa edildi.

Ziraatta mümkün olan en yüksek düzeyde üretimi gerçekleştireceğini düşündükleri işletme tipi, küçük ölçekli aile işletmeleriydi. Toprağın verimine göre 60-150 dönüm arasında bir arazi ile sınırlı bu aile işletmelerinin sürekliliğini temin etmek üzere ziraî toprakların mülkiyet hakkı fertlere bırakılmaz, *beytülmal* adına devletin elinde tutulurdu. Devlet, üretimde herhangi bir aksamayı önlemek üzere mülkiyetini elinde bulundurduğu toprakların fertler arası transferini izine bağladığı gibi, köylülerin toprağı terk ederek başka yerlere gitmelerine veya işlemeyen bırakmalarına da müsaade etmezdi.

Üretimin, ihtiyaçları dengelemesi gereken temel mekân birimi *kaza* idi. Merkezinde genel olarak 3-20 bin civarında bir nüfusu barındıran kasaba veya şehirle ona bağlı, sayıları 20-30'dan 200'e kadar değişebilen köylerden oluşan ve 500-3.000 km² büyüklüğündeki bu *dar bölge*, temel mübadele birimini meydana getiriyordu. Ziraattan gelen ürünler, bu birimin merkezinde yer alan ve işletme boyutları tıpkı ziraattaki gibi, küçük ölçekli esnaflardan oluşan bir grubun imal ve pazarlaması ile ihtiyaçlara cevap veriyordu. Bölge içinde üretilen ziraî veya sınaî malların hiçbirisi kazanın ihtiyaçlarını karşılamadıkça bu dar bölgenin dışına çıkarılamazdı. Kazanın ihtiyacı karşılandıktan sonra kalan mal, kademeli şekilde önce ordu ve sarayın ihtiyaçlarını gidermeye tahsis edilir, kalanı da kalabalık nüfusu nedeniyle İstanbul'a yönlendirilirdi. Bu kademelerin ihtiyaçları karşılandıktan sonra İmparatorluğun başka bölgelerine gönderilmesine izin verilirdi. Ülke içindeki ihtiyaçların tamamı karşılandıktan sonra, fazla kalan mal varsa onun ihraç edilmesine müsaade edilirdi.

Provizyonizm ilkesine dayanan Osmanlı iktisadî anlayışında ihracat, üretim faaliyetinin hedefi değildir. Hedef, ülke içi ihtiyaçların karşılanmasıdır. İhracat bu ihtiyaçlar karşılandıktan sonra, kalan malların, iktisadî deyim ile yani ülke bakımından, marjinal faydası âdeta sıfırlanmış olanların satılması

demektir. İhraç edilenlerin gerçekten bu nitelikte olması için devlet, en sıkı müdahaleyi bu alanda gösterir ve hangi maldan ne miktarda ihracat yapılacağı özel bir dikkatle izlenir, ayrıca zamanla artırılabilen bir gümrük vergisine tâbi tutulurdu. Buna karşılık ithalâtın pek yüksek olmayan bir gümrük vergisi dışında hiçbir sınırlamaya uğratılmadan serbestçe yapılmasına müsaade edilirdi.

Osmanlı yöneticilerinin iktisadî kararları alırken dikkate aldıkları "ikinci ilke" *fiskalizm*'dir. Burada esas hedef, hazineye ait gelirleri mümkün olduğu ölçüde yüksek düzeye çıkarmaktır. Hazine gelirlerini yükseltmek ise ekonomide üretim kapasitesinin ve parasal mübadele hacminin genişleme hızına bağlı idi. Verimlilikte ve dolayısıyla üretimde artışın zor, ulaştırmanın çok pahalı olduğu Osmanlı ekonomisinde parasal mübadele de dar sınırlar içinde kalıyordu. Provizyonizmin bir ilke olarak benimsenmesi de bu şartlar içinde, topluma azamî refahı başka türlü sağlamanın mümkün olamayacağı düşüncesinden doğuyordu. Ancak provizyonizme bağlılık devam ettikçe bu şartları değiştirmenin riski ve maliyeti de çok yüksek kalıyordu. Neticede provizyonizm ile kaynakındaki şartlar, karşılıklı destekle birbirlerini süreklileştirme eğiliminde idiler. Bu paradoksal durumda hazine gelirlerini yükseltmek de son derece zorlaşıyordu.

Osmanlı bütçelerinin 1530'lardan 1780'lere kadar iki buçuk asır boyunca altın veya gümüş değeri olarak, hacminde pek az bir artış olmasının sebepleri arasında bu zorluğun da payı olduğu muhakkaktır. Ekseriya açık veren bu bütçelerin durgun görüntüsünün arkasında, Osmanlı fiskalizminin gelirleri artırmaktan çok azalmasını önlemeye ve masrafları kısma yönelik çabaları yer alır. Bütçe açıklarındaki artış eğilimi ile paralel seyreden bu çabalar, zamanla o derece yoğunlaşır ki, klasik dönemin sonlarına doğru, iktisadî kararların pek çoğunda birinci derecede getireceği vergi gelirini dikkate alan

“fiskosantrizme” dönüşür. Bununla birlikte genel refahın vazgeçilmez ilkesi sayılan provizyonizm ile çatıştığı hallerde genellikle fiskalizmin feda edildiği görülür.

Âdeta bir makasın iki kolu gibi işleyen bu iki ilkeye dayanarak şekillendirilen Osmanlı iktisadî kurumları, uzun süren deneme ve iyileştirmelerle 16. yüzyılın ortalarında esas profiline bir kere ulaştıktan sonra, “üçüncü bir ilkeyi” de yanlarına alarak süreklilik kazanmışlardır. O tarihlerden itibaren değişimleri giderek asgariye indiren bu ilke tradisyonizm (gelenekçilik)’tir. Bunu, sosyal ve iktisadî ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri mümkün olduğu ölçüde muhafaza ederek değişme eğilimlerini engelleme ve herhangi bir değişme ortaya çıktığı hallerde ise tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hâkim olması şeklinde tanımlayabiliriz.

Osmanlı iktisadî ve ticarî hayatı bu üç ilkenin zamana, bölgelere ve sektörler göre değişen dozlarda birleşmelerini temsil eden, matematik ifade ile bir nev’i “üçlü koordinat sistemi” içinde vücut bulmuştur. Çeşitli icraatlar arasında gözlenen bazı farklılıkların sebebi, her icraatın bu koordinatta, ilkelerin farklı birleşimlerine tekabül eden değişik bir mevkide yer almış bulunmasıdır.

IV

Bu üçlü koordinat sistemi, üretim faktörleri üzerinde devletin kurmaya çalıştığı kontrole istinat ediyordu.

Mal ve hizmet üretiminin temel girdileri olan üretim faktörleri ile alakalı olarak devlet, uzun vadede çok önemli sonuçlar doğurmuş bulunan bir seri düzenlemeler getirmiştir. Toprak, emek ve sermayenin tasarrufu, dağılımı, mübadelesi ve fiyatlarını kontrole çalışan bu düzenlemelerin Osmanlı iktisadî ve ticarî yapısını oluşturmada ve parametrelerini belirlemede oynadığı rol son derece önemli olmuştur. O kadar ki; sonuçları yalnız klasik dönemde değil, onu izleyen değişme

döneminden sonraki iktisadî başarı derecesini de etkilemeye devam etmiştir.

A. Faktörlerin en önemlisi, ziraî bir ekonomi olarak Osmanlı dünyasında üretim, istihdam, gelir ve tüketimde doğrudan ve dolaylı katkıları ile en büyük paya sahip bulunan topraktır. Bunun da en büyük bölümünü oluşturan ziraî topraklarda bilindiği ve biraz önce de değindiğim gibi mülkiyet devlete aitti. İmparatorluğun Asya ve Avrupa’daki arazilerinin büyük bölümünde geçerli olan ve *mîrî* diye bilinen bu rejimde ziraî topraklar, köylü ailelerine, işleyebilecekleri ölçekte küçük birimler halinde tahsis edilirdi. Tapu resmi karşılığında verilen bu toprak birimi üzerinde, köylüye tanınan tasarruf hakkının özel mülkiyetten çok önemli farkları vardı. Bu farkları çok kısa olarak şöyle özetleyebiliriz: Köylü toprağını vakıf, hibe veya devletin izni olmadan başkasına devredemezdi, mazeretsiz üst üste üç yıl ekmeden bırakırsa elinden alınır ve toprağa ihtiyacı olan başka bir köylüye verilebilirdi; toprağını bırakıp başka yere giderse, gittiği yerde yeni bir *tahrir defterine* kaydedilmedikçe 10 yıl içinde geri getirilebilir yahut *çift-bozan resmi* adı ile önemli bir vergiyi ödemek zorunda kalırdı. Öldüğü zaman toprağı, mirasçılar arasında paylaştırılmadan bütün halinde herhangi bir miras vergisi de alınmadan, oğluna intikal ederdi.

Bu sınırlamaların devlete, ziraî topraklar ve dolayısı ile ziraî üretim üzerinde son derece önemli yetkiler verdiğine şüphe yoktur. Devletin bu yetkileri hangi ihlallere karşı nasıl kullanacağı da kanunnamelerde açıkça gösterilmişti. Köylü için toprak işlemeden bırakılacak, terkedilecek veya satılacak bir meta değil, var oluşunun ayrılmaz parçası ve hayat kaynağı olduğu için bu ihlaller, çok kere nadir birer istisnadan öteye geçmezdi. İhlâl sınırının berisinde kaldıkça köylünün tasarruf ettiği toprakla ilişkisi, fiiliyatta özel mülkiyetten farksızdı; yani hukukî bakımdan devletin mülkiyetinde sayılan toprağı köylü, psikolojik olarak kendi öz mülkü

gibi algılıyordu. Toprağını aile fertleri ile istediği gibi süren, ürünlerini kendisi toplayan ve yasalarda belirtilen mutedil oranlardaki vergilerini ödedikten sonra, kalan kısmını serbestçe tüketen ve öldüğü zaman bütünü ile oğluna bırakacağından emin olan köylünün toprağını başka türlü görmesi beklene-
mezdi.

B. Emek üzerindeki kontrolün en önemli bölümü, İmparatorlukta istihdam edilen toplam emeğin 2/3'ünü aşan ziraî emekle alâkalıdır ve toprak üzerindeki kontrolün ayrılmaz parçasıdır.

Devletin emek üzerindeki kontrolü, şehirlerdeki çeşitli esnaf için de söz konusu idi. Ancak buradaki kontrol genellikle dolaylı idi. Zira Osmanlı şehirlerinde mal ve hizmet üretiminde genellikle uzmanlık gerektiren alanlarda, bu kontrol, 16. yüzyıldan itibaren az çok otonomi içinde, kendi rızaları ile benimsedikleri kurallara göre örgütlenmeye başlayan esnaf loncalarının denetlenmesi ile sağlanırdı. Esnafın şeriata, kanunlara ve özellikle mahallî örfün icaplarına uygun olarak oluşturulan bu kurallara göre hareketini devlet, kadı vasıtası ile kontrol ederdi.

Ziraat, madencilik, sanayi ve esnaflıkta çalışan emeğin çok büyük bölümü üzerindeki bu kontrollerin hedefi, üretimin hem yapısını, hem de hacmini korumaktı. Sanayi öncesi ekonomide kronik olan üretim yetersizliğine karşı bir çare olarak, oluşturulan bu düzenlemelerle emeğin hareketliliği, önemli ölçüde yavaşlatılmış oluyordu. İstihdam hacminde istikrarı sağlamak uğruna hareketliliği çok kere aynı işi babadan oğula intikal ettirecek ölçüde sınırlandırmak, özellikle şehir esnafılık sektöründe uzmanlaşmayı ve beşeri sermaye birikimini de teşvik etmiş oluyordu. Osmanlı esnafının 17-18. yüzyıllarda madeni eşya imalatında, kuyumculuk, boyacılık, deri, dokuma vb. birçok alanda yerli ihtiyacı karşıladıktan sonra, ihracata da imkân veren üretim başarılarında, bu uzmanlaşma ve beşeri sermaye birikiminin etkilerini bulu-

ruz. Bu konuda 18. yüzyıldan itibaren sayıları artan gümrük defterlerinde bolca bulduğumuz verileri, bazı yabancıların gözlemleri de doğrular niteliktedir. Meselâ 18. yüzyılın sonlarında Fransa'nın Selanik'teki konsolosu Felix de Beaujour, 1797 tarihli bir raporunda Türkiye'de bakır ve demir eşya imalatında gördüğü mükemmeliyet ve mahareti hayrete şayan bulduğunu ifade eder (Beaujour, 1797). İtalyan seyyah Sestini, 1779'da ziyaret ettiği Bursa'da, dokuma, deri, ayakkabı, elbise vb. imalat şubelerindeki başarılı örnekleri ayrıntılı şekilde anlatırken, Avrupa'da yaygın olan önyargının aksine, Türklerin bütün bu alanlarda son derece maharetli olduklarını ifade eder (Sestini, 1789, 194-5). İstanbul'da Müslüman ve Ermeni kuyumcular aynı yıllarda Divan'a başvurarak kendi imal ettikleri ürünleri Avrupa'dan ithal edilenlerden ayırt etmeye yarayacak bir "marka" kullanmalarına izin isterler. Belli ki imalatlarının daha üstün ve kaliteli olduğundan emindirler. Bir süre önce, 1750'lerde İstanbul'da birkaç yıl kalarak incelemelerde bulunmuş olan Lyon'lu Fransız iş adamı Jean-Claude Flachhat, Simkeşhane'de imal edilen gümüş tellerin Fransa'dakinden çok daha ince çekilmiş olmasından hayranlıkla bahseder. Boyacılıkta, bakır kapların kalaylanması ve maroken imalatında İstanbul'da gördüklerinden o derece etkilenir ki, bu alanlardan birer ustayı alıp Fransa'ya götürür (Flachhat, 1766). Boyacılıkta Osmanlı ustalarının, özellikle kırmızı rengi elde etmede şöhreti o derecede idi ki; yerli kırmızı pamuk ipliği ihracatından başka, ayrıca Avrupa'dan ham iplik getirilir ve İzmir'de boyandıktan sonra tekrar ihraç edilirdi. Bu üstünlük 18. yüzyılın sonlarında Avrupa'da bilimsel kimyanın gelişmesi ile Osmanlı boyacı ustalarının meslekî sırları anlaşılana kadar devam etmiştir. Nitekim tanınmış iktisatçı E. Heckscher, 18. yüzyılda sanayinin her dalında İngiltere'den geri olan Fransa'nın sadece boya alanında "Doğu'nun hayranlık uyandıran boya sanayii ile teması sayesinde" daha ileri bulunduğunu ifade

eder (Heckscher, 1955, I, 194). Bu örnekler, Osmanlı esnaflarının beşeri sermaye oluşumu bakımından, mazhar oldukları teşvike uygun cevaplar vermiş bulunduklarını yeterince ortaya koyuyor.

C. Üretim faktörlerinin son unsuru olarak nakdî ve fizikî sermaye konusunda da devletin önemli sonuçlar doğurmuş müdahaleleri vardır. Şehirlerde mal ve hizmet üretiminin en büyük bölümünü gerçekleştiren esnaf- larla, bunlara girdi sağlayan tüccar üzerinde sermaye birikimi bakımından bu müdahale- lerin oldukça sınırlandırıcı etkileri olmuştur. Provizyonizmin bir gereği olarak mümkün olduğu kadar ucuzluğu sağlama saiki ile ha- reket eden devletin, esnaflık ve ticaret için meşru kabul ettiği kâr oranları, 16. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar genellikle %5-15 sınırları içinde kalır, nadiren bunun dışına ta- şardı. Hangi oranın benimseneceği faaliyetin türüne bağlı idi. Herhangi bir imalât gerek- tirmeyen perakende ve toptan satışlarda nor- mal sayılan kâr haddi % 5-10 arasında, bazen daha da düşük olabilirdi.

İstanbul'a, meselâ, İmparatorluğun çe- şitli bölgelerinden tüccarların getirdikleri ham madde veya işlenmiş bütün mallar için kâr oranı % 10'u aşmazdı. Tabii ki her yer- de, her zaman bütün mal ve hizmetleri titiz bir maliyet hesabı ile devlet fiyatlandırıyor değildi. Ancak fiyatlandırıdığı zaman meşru kabul ettiği kâr hadlerinin %2-20 sınırlarını pek aşmayacağı ve ortalama %10 civarın- da kalacağı tahmin edilebilir. Nitekim 1680 (1091) tarihli bir kanunnamede narhta meşru kârın %10 olduğu açıkça belirtilmiştir. (Os- man Nuri, 1922, s. 407-408). Mamafih dev- letin narh koymadığı hallerde de Osmanlı esnaf sistemi, yapısı itibarı ile piyasalardaki kâr hadlerini fiilen bu sınırlar içindeki orta- lamaya doğru çekmede, oldukça güçlü bir eğilim içinde bulunuyordu. Her esnaf, girdi ve çıktıkları ile zorunlu olarak bir veya birkaç esnafın alıcısı veya satıcısı konumunda idi ve aralarındaki fiyatlandırma ilişkisinde birinin kârını artırması diğerininkini azaltacağı için

esnaf- lar, birbirini frenlemeye çalışırlardı. Ko- lektif pazarlık gücü ile bunun başaramadığı hallerde, esnafın başvuracağı kamu otoritesi- nin belirleyeceği kâr oranının kanunnamenin gösterdiği sınırların içinde kalacağını tahmin etmek hiç de zor değildir.

Bu derece düşük kâr oranları ile serma- ye birikimi imkânlarının çok sınırlı kalacağı muhakkaktır. Nitekim ticaret ve sanayi ba- kımından önemli bazı merkezlerdeki esnaf ve tüccar terekeleri üzerinde yapılmış olan araştırmalardan da bu anlaşıyor. Meselâ 17. yüzyıl boyunca Bursa'da (Gerber, 1980) 18. yüzyılın başında Şam'da, 17-18.yüzyıllar içinde Kahire'de (A. Raymond, 1973) yaşamış yüzlerce esnaf ve tüccara ait terekelerin (yani öldüklerinde bıraktıkları mal varlığının) or- talama değerlerine göre hesaplanan servet büyüklükleri, esnaf- lar- da ortalama 700 kuruş, tüccarlarda da 2.750 kuruştan ibaret kalıyo- rdu. Aralarındaki farklara rağmen sermaye bi- rikimi imkânlarının her iki grup için de sınırlı kalmış olduğu görülüyor. Bu sınırı genişlete- bilmeleri için ortalama kâr oranı olan %10'un altında bir faiz haddinde kredi bulabilmeleri gerekirdi. Daha düşük faiz haddinde kredi bulabilmelerine gelince buradaki durum ise şöyle idi:

Faiz, Osmanlı ekonomisinde ancak belirli birkaç alanda serbest bırakılmış, onların dı- şında İslam fıkıh kurallarına uygun bir re- jim içinde tutulmuştur. Faize izin verilen en önemli alan, sarraf muameleleridir. Burada amaç, büyük çapta nakdî sermayeye ihtiyaç gösteren maliye-iltizam sektörünün aksama- dan çalışmasını sağlamaktır. Bu sektöre yeteri kadar sermaye akışını sağlamak üzere be- nimsemiş olan faiz haddi, 17-18. yüzyıllara ait verilere göre %20-25 arasında idi. Bu ser- mayeyi oluşturabilmek üzere sarraflara %15 civarında bir faiz haddi ile mevduat kabul etme imkânı verildiği de belgelerden anla- şılmaktadır. Faizin serbestçe uygulanabildiği diğer iki alan, yetimlere ait nakdî mirasın işle- tilmesi ve para vakıflarıdır. Tamamen insanî ve sosyal amaçla izin verilen bu iki alanda

geçerli olan faiz haddi ise %12-15 civarında idi ve sarrafların mevduat kaynaklarını oluşturmada önemli payları vardı. Sınırlı alanlarda izinle belirlenen %12-25 arasında değişen faiz haddinin genel ortalaması %20 civarında olmakla birlikte, piyasadaki fiili hadlerin daha da yüksek olma eğiliminde bulunduğu düşünülürse, ortalama %10 kârla çalışabilen sektörlerde sermaye akışını beklemenin imkânı olmadığı açıktır. Bu yüksek faizlerle nakdî sermayenin esas mahreci maliyenin *iltizam* sektörüdür. Ticaret ve esnafılıkta sermaye kıtlığı, devletin müdahale ve yönlendirmeleri sonucu oluşmuş bir durum olarak yönetim elitinin bildiği bir olgu idi. Küçük ölçekli basit âletlerle yapılan üretimin gerektirdiği sermayeyi üreticiler, kendi mütevazı kaynakları ile karşılayabilirlerdi. Ama az çok önemli nakdî ve fizikî sermaye gerektiren çarşı, bedesten, han, debbağhane, sabunhane, mumhane, boyahane, basmahane, kumaş apre tesisleri, mengene vb. alanlarda yatırım yapmalarının zor olduğunu bilen devlet, bu yatırımları ya kendisi doğrudan yahut da vakıflar aracılığı ile yapar ve üreticilere kiralar. Bu sabit tesislerde normal rant %5-8 civarında idi ve mevcut kâr oranları ile tüccar ve esnaf ancak bunu karşılayabiliyorlardı. Devlet, bu sayede hem fizikî sermayeyi kontrolü altında tutarak üretimin düzgün akışını sağlar, hem de bu tesislerde temerküz eden faaliyetleri, kaçakçılık riski olmadan az masrafla vergilendirmeyi başarmış olur, ayrıca da bir rant geliri elde ederdi. Bu, Osmanlı iktisadî politika ilkelerinin tümüne âdeta ideal uygunlukta bir çözüm tarzını ifade ettiği için, köklü ve yaygın bir uygulamanın konusu olmuştur.

V

Devlet, kontrolünü elinde tutmaya çalıştığı üretim faktörlerini, mal ve hizmet üretimini gerçekleştirmek üzere devlet teşebbüsü halinde örgütlemek yerine, reaya ve esnafa devrederek, çeşitli kısıtlamalar ile de olsa piyasa mekanizmasının içinde tutma

konusundaki tercihini, klasik dönemin sonlarına kadar pek değiştirmemiştir. Çeşitli sektörlerde kaydedilen başarılarla ait çok küçük bir bölümü ile ilgili verilen birkaç örneğin de açıkça gösterdiği gibi, ekonominin yüzyıllar boyu devam eden hayatîyetinin kaynakları arasında bu tercihin payı büyüktür.

Ancak faktörlerin çok büyük bölümünün üretim sektörlerine intikalinde, faktör piyasaları yerine daha ziyade siyasî-idarî düzenlemelerin etkili olması, belirli olumlu fonksiyonları olsa da, çok önemli bazı riskleri içinde barındırıyordu. Kaynak tahsisinin iktisadî politika ilkelerine uyumlu bir yapıyı oluşturmak uğruna, siyasî-idarî düzenlemelerle yönlendirilmiş olmasının bazı önemli dengesizliklere yahut daha da riskli aşırı dengeliliklere yol açmış bulunduğu da muhakkaktır.

Ekonominin mal ve hizmet üretimi ile alâkalı sektörlerinin tümünde, kaynakların mümkün olduğu kadar eşitliğe yakın bir dağılımı hedeflenmişti. Ziraatta kanunnamelerde sarahatle ifadesini bulan bu eğilim, 16. yüzyıldan itibaren oluşmasına izin verilen esnaf örgütlerinde de işçi, hammadde ve sermaye dağılımı bakımından esnafın kendi eşitlikçi ve cemaatçi taleplerine çok kere uyumlu düzenlemeleri ile birbirlerinden fazla farklılaşmadan, benzer büyüklükler içinde kalmalarına devlet, açık veya zımni destek sağlamaktan geri kalmamıştır.

VI

Devletin üretim faktörleri üzerindeki kontrolleri ile iktisadî politika ilkelerinin etkileşimi sonucunda oluşmuş bulunan klasik iktisadî yapı, yüzyıllar boyunca bir çok parametreleri bakımından tedrici bir büyüme ve genişleme içinde olmuştur. Üretilen malların türü, üretim kapasitesi, iç ve dış ticaretin hacmi gibi büyüklüklerde uzun vadede büyüme olduğu belirgindir. Bütün sektörlerde ve alt sektörlerde her

bölge ve zaman diliminde aynı tempo ve ritim içinde olmasa da, trend olarak bir büyümenin varlığından bahsetmeye yetecek kadar gösterge mevcuttur.

Ancak ekonominin bütün sektörlerinde üretim birimlerinin çok büyük ve hâkim bölümü küçük ölçekli idi. Daha da önemlisi her sektörde yer alan birimler arasındaki farklılaşma derecesi, çok yavaş değişiyordu. Büyüme, normal olarak bu küçük ölçekli benzer birimlerin birbirine eklenerek sayıca artmasından ibaret kalıyordu. Meselâ İstanbul'da 1550-1805 arasında faaliyette bulunan tezgâh sayısı ortalama yıllık %1 civarında bir artışla 10 misli büyüdüğünü bildiğimiz ipekli imalatında, muhtemelen uzmanlık ve maharette, hattâ teknolojiye ve dolayısı ile verimlilikte bir ilerleme olduğu için, üretim hacmi biraz daha hızlı büyümüştür. Gerçekten ipekli dokuma imalatından alınan damga vergisi verilerine göre 1691 ile 1783 arasında üretimde kaydedilen artış 3,5-4 mislidir ki, yıllık ortalama % 1,5'tan az değildir. Çok uzun vâdede bu oranda bir büyüme, çağın şartlarında çok hızlı sayılmalıdır. Başka sektörlerde de benzer örnekler mevcuttur. Ancak bu hızlı büyümeye rağmen İstanbul ipekli dokuma sektörünün organizasyonel yapısında herhangi bir önemli değişme görülmez. Büyümenin birbirine benzeyen birimlerin yan yana dizilmesinden ibaret olduğunu, aralarındaki farklılaşma derecesinin çok düşük düzeyde kalmasından anlayabiliyoruz. Bir ustanın edinebileceği tezgâh sayısını 1805'te 7 ile sınırlayarak, eşitlikten fazla sapmasına izin vermeyen esnaf örgütlenmesi içindeki bu büyümenin, önemli sonuçlar doğurmaya aday bir gelişme olmadan gerçekleşmiş sayısal bir büyümeden ibaret kaldığını söyleyebiliriz. Nitekim büyümeyi 1830'a kadar sürdürmüş görünen bu imalat şubesinin bir nesil içinde, hızla küçülerek tezgâh sayısının 1860'larda % 90 oranında bir azalma göstermiş olması oldukça tipiktir. Bunun da benzerleri başka birçok sektörde az değildir.

Büyümeye açık, ama onu gelişmeye dönüştürecek değişmelere kapalı bu yapı özelliği, iktisadî politika ilkelerinin oluşturduğu koordinatın âdeta merkezinde yer aldığı için titizlikle korunan ve desteklenen esnaf örgütlerinde kaynak tahsisinin, piyasa mekanizmalarından ziyade idarî-siyasî kararlar ve kurumlarla yönlendirilmesinden kaynaklanıyordu. Hedef eşitlikçi yapıyı mümkün olduğu kadar korumaktır.

Devlet, kontrolünü elinde tutmaya çalıştığı üretim faktörlerini kendisi bir müteşebbis gibi hareketle kombine edip, mal ve hizmet üretimine girerek piyasayı felce uğratmadı. Aksine piyasayı canlı tutmak üzere işleri esnafa havale etti. Bununla birlikte belirli özel ellerde faktörlerin dengeyi bozacak şekilde birikmesini önlemek üzere, fertler ve işletmeler arası dağılımını mümkün olduğu kadar eşitlik içinde tutmaya yönelik mekanizmaları da işletmeye devam etti. Gelirleri ve dolayısı ile tasarrufları düşük düzeyde tutarak, özel ellerde sermaye birikimini sınırlandırması bundandı. Sıfır-toplam ekonomide bunun bir mantığı vardı. Herkesin ve devletin de yaşamasını garanti edeceği düşünülüyordu. Zira bu sayede kaynakların belirli ellerde toplanarak sistemin dağılma riski asgariye indirilmiş, hatta sıfırlanmış olacaktı. Kurdukları devletin ebedî olacağına ait tasavvuru dayandırdıkları temel de bu çözüm tarzı idi. Bunun içindir ki Osmanlı yönetimi, birikimci ve gelişmeci değil, bölüşümcü ve refahı yaygınlaştıracı yolu tercih etti. Fizikî yatırımların devlet kontrolünde vakıf sektöründe yoğunlaşmasının sebebi de budur. Bu yatırımlar eşitlikçi yapının sürdürülmesini sağlayan en önemli temellerden biri idi.

Sanayi ve ticarete eşitlikçi yapı bütün dallarda, her zaman ve her bölgede aynı ölçü ve etkinlikte korunabiliyor değildi. Farklılaşmanın, bütün kurumsal düzenlemelere rağmen tümü ile engellenmesi mümkün olmadığı için, zamanla yavaş yavaş olduğu haller, nadir de olsa mevcuttu.

Ancak bu istisnâî hallerin ekonomide gelişmeye yol açacak ölçekte büyük birimlere dönüşmesini önleyen, önemli potansiyel fren mekanizmaları da işletiliyordu. Bunlar arasında özellikle *mîrî mübayaâ* rejimi zikredilmelidir. Devlete ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri esnaf ve tüccardan maliyete yakın, bazen bunun da altında bir fiyattan satın alma imkânı veren bu rejim, fiskalizmin giderleri azaltma saikine bağlı önemli bir uygulama idi. Bir tür mükellefiyet sayıldığı için devlet, talep ettiği mal ve hizmetleri esnaf ve tüccara kapasiteleri ile orantılı şekilde bölüştürmeye özellikle dikkat ederdi. Normal zamanlarda talep edilen miktar, genellikle az olduğu için kimse üretim hacminin küçük bir bölümünü düşük fiyattan vergi tarzında devlete vermekten fazla etkilenmezdi. Ancak savaş ve buhranlı zamanlarda devletin talep hacmi büyüdüğü vakit, esnaf ve tüccar kapasitelerine göre bölüştürülen bu mükellefiyetten, özellikle üretim hacmini genişletebilmiş olanlar büyük zarar görürdü.

18. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 1830'lara kadar yoğun şekilde devam eden savunma savaşları döneminde bu talepler çok arttığı zaman, mal ve hizmet üreten sektörlerde, özellikle birimlerini büyütme imkânı bulmuş olanlar başta olmak üzere, önemli ölçüde gelirlerin ve dolayısı ile tasarrufların azalmasına sebep oldu.

Savaş dolayısı ile gelirler azaldığı, harcamalar da çoğaldığı için bütçe açığı artan devletin talep ettiği mal ve hizmet miktarı büyüdükçe, maliyet fiyatından düşük olsa da ödemelerinde ciddî aksamalar oldu. Bu da üretici sektöründe özellikle büyüme eğiliminde olan birimleri büyük zararlara uğratarak, eşitlikçi eğilimleri güçlendirmiş oldu.

Bununla birlikte savunma savaşlarının ağır malî yükünün asıl büyük etkisi 1770'lerden başlayarak, ölen esnaf ve tüccara ait terekelerin büyükçe olanlarına devletin el koymaya başlamasıdır. Osmanlı tarihinde

ilk defa görülen bu müdahale ile eşitlikten sapmalara karşı en radikal bir cezalandırma devreye sokulmuş oluyordu. Buna hukuken hakkı olmadığı için devlet, terekelerin paraya çevrilebilen kısmını savaştan sonra ödemek üzere mecburî istikraz olarak almakta ve karşılığında esham (borç senedi) vermekte idi. Birçok iş yerindeki yatırım sermayesinin nakde dönüştürülerek savaşta harcanmak üzere devlete borç olarak verilmesi, tam bir yatırım çözülmesidir. Mevcut iş birimlerinin hepsi, bu tehlikeye belki uğramadı. Ancak caydırıcı etkisi, sermaye birikiminin âdeti kaynaklarını kurutacak derecede geniş ve derin oldu.

18.yüzyılın son çeyreğinden Tanzimat'a kadar yaklaşık 70 yıl sürmüş olan bu yatırım çözülmesi ve sermaye birikiminin eritilmesi süreci, tam da Avrupa'da Sanayi Devriminin yerleşmekte olduğu ve sermaye birikiminin özellikle hızlandırılması gerektiği bir dönemde, Osmanlı tarihinin paradoksal ironilerinden biri olmuştur. Sistem var olmak uğruna ödediği bu ağır bedelle birlikte, artık kökten değişimin de içine girmiş oluyordu.

Devlet, sermaye faktörü üzerinde bu ağır ve derinleşen kontrolde durmadı. Bizzat kendisi mal ve hizmet üretimine girerek iktisadî devlet teşekküllerini oluşturdu. Kurmakta olduğu yeni ordular için ihtiyaç duyduğu artan silah ve mühimmatı üretmek üzere, muazzam yatırım faaliyetine giriştiği gibi, yine ordunun muhtaç olduğu yelken bezi, yünlü kumaş, deri, elbise, ayakkabı, fes vb. malları da, özel sektörde yeterli kuruluş bulamadığı için, fabrikalar kurarak kendisi imal etmek zorunda kaldı. Ayrıca yeni ordunun ve bu yatırımların gerektirdiği harcamalara kaynak bulmak üzere ticarete de girdi. İç ve dış ticareti devletleştiren *Yed-i vâhid* uygulamaları 19.yüzyılda önce birkaç kalem malla başladı ve 1826'dan sonra, sadece afyon, palamut, yün, ipek, zeytinyağı, sabun, kömür vs. çok çeşitli mallara genişletilmekle kalmadı, Selanik ve Antalya gibi bazı bölgelerin tümü ile ticaretini kapsayacak

şekilde yaygınlaştırıldı. Bunların hemen hiç biri klasik sistemde görülmüş uygulamalar değildi.

Bu yeni uygulamalarla birlikte iktisadî politika ilkelerinden oluşan koordinat sistemi de parçalandı. Değişme döneminin daha başlarında gelenekçilik ilke olarak hızla terkedildi. Ancak provizyonizm ve fiskalizm, iktisadî hayatın hemen her alanına aktif şekilde giren devletin hem temel sâiki, hem de âletleri olarak son derece yoğunlaşarak varlıklarını sürdürdüler.

Bütün bu değişmeler, Tanzimatla birlikte periodunu tamamladı ve yeni bir dönüşüm trendine yöneldi. Bu trendin içinde devlet, hem iktisadî politika ilkelerinin diğer ikisini, hem de üretim faktörleri üzerindeki kontrollerini, eski ve yeni şekilleri ile terk etmeye başladı. Bu süreç de, toprak üzerindeki kontrol hariç, yaklaşık 25-30 yıl içinde tamamlandı.

Böylece 18. yüzyılın son çeyreğinde önce klasik sistemin paradigması içinde başlayan ve giderek hızlanan iki aşamalı, yüzyıla yakın bir süreye yayılan uzun ve çelişkili bir değişme sonunda klasik paradigma tümü ile sona ererken, 19. yüzyılın ortalarından itibaren modern bir ekonomiye geçişin temelleri de atılmış oluyordu.

Bu uzun ve iç içe geçmiş değişmelerin içinde, 19.yüzyılın ortalarından itibaren ekonominin bütün sektörlerini kapsayacak şekilde genişletilen gelişme gayretlerine rağmen, modern iktisadî büyümeye geçişi sağlamak mümkün olamamış ve bir yüzyıl daha beklemek gerekmiştir. Gecikmede hiç şüphesiz pek çok faktörün rolü vardır. Ancak bunların arasında 18. yüzyılın son çeyreğinden Tanzimat'a kadar yaklaşık 70 yıl süren yatırım çözülmesi sürecinin büyük payı bulunduğunu ifade etmek gerekir.

VII

Sonuç olarak bu ekonomi, Devlet-i Aliyye hiç mevcut olmasa idi daha mı başarılı olurdu? Ben bunu sormayacağım. Ama başka türlü bir devlet, daha başarılı bir ekonomiye vücut verebilir miydi, suâlîne belki şöyle bir cevap verilebilir: Osmanlı mirasçısı olarak otuz kırk kadar devlet var; bunların hepsi, "modern iktisadi büyüme" fenomeni ortaya çıktıktan, hattâ bir şekilde ideolojik mihver haline getirildikten sonra doğdular; ama buna rağmen, içlerinde başarılı bir büyümeyi gerçekleştiren de olmadı. Bu durum, Osmanlı mirasının bir sonucu mudur, yoksa başka, bambaşka bir izaha mı muhtaçtır? Bu suâlin işâret ettiği mesele, Tartışılması gereken oldukça kompleks bir problem olarak hâlâ karşımızda durmaktadır. □

Kaynaklar

- de Beaujour, Felix, *Tableau du Commerce de la Grèce*, Paris 1799, 2 vols.
- Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul 1922, s. 407-408.
- Flachat, Jean-Claude, *Observations sur Le Commerce et Sur les Arts d' une partie de L'Europe, del l'Asie, de l'Afrique et même des Indes Orientales*, Lyon, 1766, 2 vols.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2002.
- Gerber, Haim, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Jerusalem 1988.
- Heckscher, Eli F., *Mercantilism*, second ed. London 1955, 2 vols.
- Sestini, Dominique, *Voyage dans la Grèce Asiatique, à la péninsule de cyzique, à Brusse et à Nicée*, Paris 1789.
- Establet, Colette-Pascual, Jean-Paul, *Des Tissus et des Hommes, Damas vers 1700*, Damas 2005.
- Casale, Giancarlo, "The Ottoman Administration of the Space Trade in the Sixteenth Century Red Sea And Persian Gulf, " *JESHO* vol. 49/part 2/2006, s. 170-198.
- Eunjeong, Yİ, *Guild Dynamics in the Seventeenth Century İstanbul, Fluidity and Leverage*, Brill, Leiden 2004.
- Issawi, Charles, *The Economic of Turkey 1800-1914*, Chicago-London 1980.
- Bruce, Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East. Merchantilism and the Islamic Economy in Aleppo 1600-1750*, New York 1988.